

Bedecs László

A kontextus hatalma

Az irodalmi tér átalakulása
a kilencvenes évek Magyarországon

A rendszerváltás folyamatában a kultúra és azon belül az irodalom presztízse, társadalmi szerepe, az írók anyagi és társadalmi megbecsültsége, illetve az olvasók száma, elvárása és igényessége nagyon sokat változott. Ahogy a könyv szerepe és megbecsültsége is átalakult, igaz, ebbe már nem csupán a politikai, hanem a technológiai változások is belejátszottak. A társadalmi változások ugyanakkor magukon a szövegeken is nyomot hagytak – nem csupán azért, mert a cenzúra eltűnt, a szerzők 1990 után szabadon írhattak és publikálhattak, hanem azért is, mert sokszor magunkban a művekben is téma lett a szerző és a mű helyzetének átalakulása, illetve a megváltozott társadalmi kontextus, és mert a szövegek sok esetben kifejezetten igyekeztek kiszolgálni a megváltozott olvasói igényeket. Az alábbiakban mindezek okáról és következményéről szeretnék beszélni.

A negyvenes évek végétől egészen 1989-ig, azaz a kommunista hatalomátvételtől a többpárti demokrácia kikiáltásáig az irodalomnak a nyilvánosság ellenőrzött fórumain kiemelkedően fontos feladat jutott: a szellemi élet elsődleges területe volt és a személyiség méltóságát védte a korlátozó hatalommal szemben. Mindeközben pedig értékrendszerével és kódolt, a sorok közé írt üzeneteivel a politika bírálását, a nemzet és a polgárok szabadságvágyát és függetlenségigényét is pontosan ki tudta fejezni. A kor legolvasottabb művei, Fejes Endre, Sánta Ferenc, Sarkadi Imre vagy épp Szabó Magda regényei a valóság egy olyan részéről adtak hírt, melyről a nyilvánosságban egyébként beszélni nem szabadott. Náluk a világ még törések nélkül, közvetlenül és egyszerűen olvasható. Ottlik Géza, Mándy Iván, vagy még inkább: Mészöly Miklós prózáiban azonban már az elbeszélhetőség nyelvi és filozófiai problémái is megjelentek. Az olvasók értették és várták is a szövegekben megjelenő társadalombírálatot, és ennek köszönhetően egy-egy szépirodalmi alkotás ma már elképzelhetetlen példányszámokban jelent meg: nem voltak ritkák a húszezer példányos verseskötetek és hatvan-nyolcvanezer példányos regények sem. A publikálástól politikai okokból eltiltott szerzők az ellenzéki körökben terjesztett illegális kiadványokban juttathatták el írásaikat a nyilván sokkal kisebb számú, de annál elkötelezettebb és befolyásosabb olvasóhoz – így ezen írások gondolatformáló hatása is jelentős volt. Ennek megfelelően az írók megbecsült, nagy tiszteletnek örvendő szereplői voltak a közéletnek, olyasvalakik, akiknek a megszólalása figyelmet keltett, súlyos volt, így a nyolcvanas években egyre inkább bekapcsolódtak a politikai átalakulás előkészítésébe, sőt, a rendszerváltás utáni első ciklusban igen sokan – miként Közép-Kelet-Európában sokfelé – politikai pályára léptek. Hogy csak egy példát említsek: Magyarország köztársasági elnö-

ke 1990–1998-ig az az íróként és kiváló műfordítóként is ismert Göncz Árpád volt, akit 1956-ban, a forradalom után börtönbe zártak, majd sokáig a publikálástól is tiltottak.

A rendszerváltás éveiben azonban az írók kivételezett helyzete egy csapásra megszűnt. A helyzet radikálisan megváltozott: a kódolt beszéd igénye eltűnt, hiszen immár az újságokban is nyíltan lehetett írni bármilyen kényes kérdésről, azaz az irodalom szerepének egyik fontos tartópillére kidőlt. Egyre több folyóirat jelenhetett meg, melyek végtelenül szétszabdalták az alkotók csoportjait – politikai, világnézeti és esztétikai, ízlésbeli különbségek mentén. Olyan új fórumok jöttek létre, melyek között alig volt átjárás: aki az egyikben publikált, az a másikban soha. Nagyobb baj, hogy az olvasók is igazodtak ehhez a megosztáshoz, sőt, maguk az írók is hajlamosakká váltak arra, hogy csak a saját lapjaikat olvassák, ami végső soron a párbeszéd és az egymás iránti érdeklődés megszűnéséhez vezetett. Megjegyzem, a 2000-es évek elején-közepén, amikor az új Magyarország legkiegyensúlyozottabb, leggazdagabb időszakát éltük, 150-160 olyan periodika létezett, mely irodalmat is közölt, és ezek körülbelül fele kifejezetten irodalmi lap volt. A lapok szinte kivétel nélkül állami támogatással jelentek meg, egyre csökkenő, maximum egy-kétezres, de átlagosan inkább ötszázás példányszámban, meglehetősen vegyes színvonalon. Természetesen könyvkiadót is bárki alapíthatott, ez is kikerült az állami monopóliumok közül – és lettek is könyvkiadók szép számmal. A szépirodalom azonban egyre kevésbé tudta eltartani önmagát: a példányszámok csökkentek (ma jó, ha 500 példányban elkel egy verseskötet, 2000 példány pedig már egy regény esetében is komoly siker), a kiadások pedig nőttek – azaz csak az a kiadó maradhatott életben, mely könyvei megjelenítéséhez állami támogatást is tudott nyerni. A nagyszámú lap és kiadó azonban az olvasók tájékozódását jelentősen megnehezítette, a szerzők és az olvasók közötti kapcsolatot széttördelte. Újabb problémát jelentett, hogy a kilencvenes évek közepétől megjelenő és egyre nagyobb befolyásra szert tevő kereskedelmi rádiók és televíziók alig-alig adtak helyet a magas kultúra alkotóinak és alkotásainak, a médiát egyre inkább a politika és a bulvár kezdte uralni, a versenyszellem és a piaci szemlélet pedig egyre nehezebb helyzetbe hozta az egyre szűkebb szellemi elithez szóló irodalmat. Miközben tehát a szabadság nőtt, a fórumok száma a kádári időkhöz képest megsokszorozódott, a kulturális intézményrendszerek, azon belül is különösen az irodalom helyzete minden korábbinál nehezebb lett – habár ezeknek a nehézségeknek is voltak előnyei, értékteremtő vonásai.

A kilencvenes években Magyarországon is egyre világosabbá vált, hogy az irodalom intézményeinek működése is piaci jellegű. A könyvkereskedelem íratlan törvényeinek beszürodése, az irodalomfogyasztás fogalmának megjelenése megértette az irodalmárokkal is, hogy a szöveg és a hozzá tartozó szerzői név áruszerű érték, melyet lehetőleg könnyen medIALIZÁLHATÓ csatornákon keresztül kell az olvasókhoz, azaz a fogyasztókhoz eljuttatni. Jelentősen megnőtt tehát a könyvvásárok, a borítók, az író-olvasó találkozók, a közel hozható, avagy felépíthető írói személyiségek szerepe. De még a könyvesboltoké is – hiszen az olvasó ma már a boltok között is válogat, a könyvnek és a szerzőnek tehát ott kell lennie, ahová az olvasó bemegy. Mindez pedig nem csupán a művek piacra jutásának körülményeit, sikerüket vagy sikertelenségüket határozta meg,

hanem az írók életformájára is hatással volt. A szerzőknek ugyanis maguknak is meg kell küzdeniük az ismertségért, meg kell tanulniuk szerepelni és eladni azt, amit létrehozta.

Meg kellett találni a helyüket az új média világában, a kultúra újraformált szerkezetében is. Hiszen amikor arról beszélünk, hogy a hetvenes években milyen sokan olvastak, milyen óriási példányszámok voltak, akkor látnunk kell azt is, hogy viszonylag kevés alternatívája volt a könyvnek. Ma hatvan csatornán ömlik a televízió a szobánkba, az internet pedig szinte végtelenné tágítja a személyes univerzumunkat. Minden információhoz, minden véleményhez, minden szöveghez percek alatt hozzáférhetünk. A szórakozás, a kikapcsolódás tere is tágult, és az olvasás ebben egyre kisebb részt foglal el. Erre a helyzetre az irodalom többféle választ adott. Voltak, akik valóságos tragédiaként élik meg az irodalom leértékelődését, voltak, akik nem vettek tudomást a változásokról, és voltak, akik megpróbálták a maguk javára fordítani az irodalom újrapozicionálódását.

Voltak például olyanok, akik a nem olvasó emberekről kezdtek el beszélni, vagy épp a ponyvaregények nyelvét és történetességét imitálták, avagy épp parodizálták. Kiemelkedő darabja ezeknek a próbálkozásoknak az 1953-ban született Parti Nagy Lajos *Sárbogárdi Jolán: A test anyyala* című habkönnyű rapszódiaja (1997), mely egy rózsaszín lánytörténetet mesél el bravúrosan rontott nyelven, grammatikai hibákkal hemzsegő és bizonyára teljességgel lefordíthatatlan mondatokban. Hogy csak a regény felütését idézzem: „Margittai Edina soha nem lehetek egymáséi” – a névmás helyes használata itt kettős alanyt követelne meg. Parti Nagy *Hősöm tere* című regénye (2000) egy másik írói magatartástípusra, tudniillik a direkt politikai véleménynyilvánításra is jó példa. A regényben egy újfasiszta hatalomátvitel fikciója beszélődik el, két jó ötlet segítségével: 1. a hatalmat a galambok szerzik meg, akikről tehát kiderül, hogy mégsem azok, akiknek látszanak, 2. a galamboknak van egy saját, szleneges, vagány nyelvük – melyet természetesen az írói fantázia teremtett meg, bravúrosan, de mégiscsak valóságos nyersanyagot, az utca nyelvét felhasználva.

Háy János (1960) újabb novellái, regényei és drámái az átlagos magyar családok hideg, érzelemmentes, eseménytelen világát mutatják be. *A házasságon innen és túl* (2006) című novellafüzér, illetve az *Egymáshoz tartozók* (2009) című regény a hazugságok és a hűtlenség hálójában tönkrement kapcsolatokról szól, sok-sok humorral és iróniával, de ami számunkra most még fontosabb: a valóságelemek tudatos használatával. Természetesen itt is fikcióról van szó, hiszen egyik szereplő sem beazonosítható, ám a történetek, a mondatok és a mozzulatok nagyon is ismerősek – ezeket halljuk és látjuk a barátainktól, vagy éppen ezeket éljük át mi magunk is. Érdekes, hogy ez a mű hangoskönyvkiadásban is nagyon népszerű lett, és itt jegyzem meg, hogy a magyarországi hangoskönyvpiac rohamosan fejlődik, egyre több kiadvány jelenik meg egyre nagyobb darabszámban, és szerencsére a folyamat elérte a szépirodalmat is: legtöbbször igen népszerű színészek olvassák CD-re a könyveket, de sokszor maguk a szerzők vállalkoznak erre – utóbbi talán még érdekesebb, bár nem biztos, hogy élvezetesebb produkciókat szül.

Tar Sándor (1941–2004), akinek két éve bolgárul is megjelent egy regénye, oly módon politizál, hogy prózájában (tehát novelláiban is) a gyári munkások

sokszor nélkülözésekkel és megaláztatásokkal teli világát mutatja be, szinte egyedülként ebben az évtizedben. *A mi utcánk* (1995) című novellafüzére például egyszerű mellérendelő szerkezetben mesél egy falu egyetlen utcájának munkanélkülivé vált, reménytelenséggel megvert, kiszolgáltatott családjairól. Ezekben a történetekben úgyszólván a tényirodalomnak megfelelő elkötelezettséggel beszél a rendszerváltás áldozatairól, azokról a vidéki, iskolázatlan emberekről, akiket a szocialista gazdaság a maga pazarló üzemeiben még úgy-ahogy eltartott, de akik már az új kor első napjaiban kitaszítottá és a társadalom számára értéktelenné váltak.

Tar műveinek értelmezéstörténetében rendre feltűnik az erkölcs fogalma, melyet a legújabb irodalmi diskurzusok inkább kerülni szoktak, mert irodalmon kívüli szempontnak tartják. Tar esetében azonban mindez különösen éles fényben látszott: a tényfeltáró próza részéről egyben képviseleti próza is volt, mely „hírt hozott” egy az értelmiség elől elzárt, elhazudott, de talán érdektelennek is gondolt világból, épp egy autodidakta, a munkásság soraiból jövő szerzőnek köszönhetően. De a valódi probléma nem ez volt, hanem az, hogy Tarról a 2000-es évek elején kiderült, hogy felfedezőiről és pártolóiról, akik belőle, a vidéki munkásiróból országosan elismert, befutott író faragtak, a Kádár-rendszer utolsó évtizedében rendszeresen jelentéseket írt a politikai rendőrség számára. Nyilván sok más besúgó is volt az irodalmárok között, mégis épp róla derült ez ki – életének ezt a tragédiáját egyébként nem is heverte ki, áldozatai hiába bocsájtottak meg neki, pár évvel az ügy kirobbanása után Tar meghalt. Mégis, itt elsősorban az erkölcsiség irodalmon belüli és kívüli szempontjaira, ezek találkozására és különbségére szeretném felhívni a figyelmet, melyet ez a szomorú, nagyon is rendszerváltás utáni történet immár szövegszerűen is bemutat számunkra. Az új Magyarország egyik tanulságokkal teli, ma is zavaros, tisztázatlan lefolyású, kibeszéletlen, bár valószínűleg kelet-európai kontextusban is értelmezhető sztorija ez.

A kilencvenes évektől egyre erősebben látszott az ehhez hasonló szociografikus szemléletű művek térnyerése. A főleg Móricz Zsigmondhoz (1877–1942) köthető örökséget a hatvanas évek úgynevezett „népi írói” adták tovább a jelennek. A sivár, sokszor már az emberhez nem méltó körülmények szenttelen leírása elutasítja az ítéleteket és a tragikus hangoltságot, mégis megmutatja, szerzője milyen mélyen ismeri a vidéki vagy épp a városi szegények életét. Megjegyzem, a modern magyar drámairodalomban ez a tendencia még erősebb is, mint a prózába – hadd hozzak hát a drámák közül egy példát.

Spiró György *Csirkefej* (1985) című darabja volt talán az első, mely a magyar társadalom peremére, legszélső pontjaira kalauzolta az olvasót, illetve a színházlátogatót. A testileg és lelkileg tönkrement emberek, a vereségre ítélt, kilátástalan helyzetben lévő rom-emberek világába. A nevelőintézetből hazalátogató két tizenéves fiú agresszióját és a trágárságra szűkült nyelvét mutatja be a mű: a fiúk macskákat ölnek szórakozásból, és olyan mocskosan beszélnek, olyan durván káromkodnak, ahogy addig irodalmi műben senki. Itt már a bűnből is kivész a metafizikai horizont: nincs semmilyen következménye, se emberi, se lelki, se törvényi, se rendőrségi. Érdekes volt az olvasók és nézők reakciója: habár a színpadon azt láthatták, amit az utcán is, a többség mégis elutasította a darabot – a nézők másik fele viszont arra használta fel, hogy elha-

tárolódhasson a nyomortól. A szolidaritás jelei tehát a legritkább esetben voltak csak felfedezhetők. A darabot egyébként ma is játsszák, és aktualitása sajnos inkább csak nőtt az elmúlt évtizedekben. De Spiró (1946) másik két darabja is szót érdemel: a *Koccanás* (2003) egy ártatlan, hétköznapi autóbalesetkor felszakadó indulatokat mutatja be, abból a nehezen cáfolható tényből kiindulva, hogy az emberek egyre távolabb kerülnek egymástól, egyre frusztráltabbak és egyre kevésbé képesek kulturáltan rendezni a konfliktusaikat. A *Preh* pedig egy, a lottófőnyereményt megnyerő szegény munkásházaspár tragédiájáról beszél: arról, hogy őket már ez sem tudja kihúzni a tulajdonképpen jól megszokott nyomorból.

Spiró darabjait folyamatosan játsszák a színházak, de mellette a már említett Háy János, azonkívül az 1967-ben született Egressy Zoltán (*Portugál* – 1997) és az 1970-es Tasnádi István (*Finító, a magyar zombi* – 2007) művei is a kortárs magyar színház fontos repertoárdarabjai lettek, jelezve, hogy a magyar társadalomban megvan az igény ez önértelmezésre – és a többségben megvan az ehhez szükséges önirónia is!

De hadd említsek még egy különleges művet: Korniss Mihály (1949) Kádár János utolsó nyilvánosan elmondott beszédéből írt egy olyan művet, mely segít a diktatúra minden ésszerűtlen és fájdalmas tapasztalatát megérteni (*Kádár* – 1996). Kádár 1956-tól 1989 állt az ország élén, leváltása előtti beszédében azonban egy megzavarodott, a félelmeit és a lelkiismeret-furdalását leplezni nem tudó ember szólalt meg, olyasvalaki, aki mentegezni próbálja magát az olyan vádak alól is, melyekkel senki nem is illette őt – és persze azokat a bűnöket is próbálja elhárítani, melyeket, mindenki tudta már, ő követett el. Korniss megtalálta, magáévá tette, megírta és tovább írta Kádár szövegét, azaz irodalommal formálta a valóban megtörténtet – irodalmi, teoretikus és politikai gesztust is gyakorolva ezzel. A szinkron történelem non-fiction parabolájához nyúlt, valami nagyon valóságos és nagyon látványos eseményhez, mely ugyanakkor metonimikusan a teljes magyar történelem tragikus felhangját közvetíti. És mindehhez a közös tudás, a Kádárról mint történelmi figuráról való közös gondolkodás vezet el. A teljes magyar szellemi élet várt egy ehhez hasonló művet, és bár ennek sem sikerült, messze nem sikerült minden várakozást kielégítenie, mégis jelentős vállalkozásnak bizonyult.

Mindezek mellett feltétlenül beszélnünk kell az elmúlt évtized legnagyobb érdeklődéssel várt regényéről, Nádas Péter (1942) *Párhuzamos történetek* című művéről (2005). A mintegy 1600 oldalas nagyregény struktúrája leképezi a kor információs struktúráját, hiszen alapszava a káosz, alapkérdése pedig az, hogy létezhet-e a kaotikus totalitásnak olyan véges fogalma, amely nem transzcendentális, és létezhet-e olyan esztétikai forma, mely mindezt magába zárja. Hasonló kérdés fogalmazódott meg Musil regényében, *A tulajdonságok nélküli emberben* is, és ahogy ott, itt is mellérendelő, és nem alárendelő szerkezetben konstruálódik meg a világ: egymással egyenrangú történetek sokasága alkotja a regény potenciális szövegét, és ezek közül a szerző nem logikai rendben választja ki azokat, melyekből többet mesél, vagy amelyeket esetleg végigmesél. Ha feltűnik, akár csak egy apró jelenet erejéig egy szereplő, mondjuk a ház-mester, felmerül a kérdés, mennyit kell tudnunk erről a szereplőről. Alig-alig tűnik érdekesnek az ő személye, Nádas néha mégis belekezd és elmeséli a

figura egész élettörténetét. Nincsenek átfogó eszmék, ideológiai fogódzók, és ami a legfontosabb: nem ragadható meg az egész megalkotásának vágya és igénye. A regény hatalmas terjedelme ellenére is lezáratlan – és azt mondja, rendkívüli erővel, hogy nemcsak azért lehetetlen a XIX. századi nagyregény ma, mert nem lehet végigmondani egyetlen történet sem (mondjuk úgy, technikai okokból), hanem azért sem, mert totalitásként ható nagy történetek nem léteznek, ezeknek nincs semmilyen transzcendens képzete sem – azaz maga a történelem is csak egy alakzat. Ez pedig alighanem megfelel a huszonegyedik századi tapasztalatoknak: csak személyes történetek léteznek, de ezek egy része is fikció, a sok-sok azonos értékű történet esetlegesen összeálló szövete. Illetve van még egy létező történet a regény szerint: a társadalmat működtető erotikumé, mely a testek közötti kommunikáció értelmezhetőségét jelenti.

A példákat hosszan lehetne még sorolni, kicsit akár el is távolodva eredetileg kijelölt témánktól. Fontos lenne említeni azokat az egyébként tehetséges szerzők által írt műveket, melyek az irodalom könnyebb, lektűrösebb oldalán keresnek helyet. Érdeemes lenne azokat a kevésbé sikerült regényeket is megvizsgálni, melyeket költők vagy jó novellisták írtak, pusztán azért, mert az irodalmi közvélemény a regényt tette meg a kilencvenes és a kétezres évek vezető műfajává. Nagyon fajsúlyos a női irodalom szerepe, a testről való beszéd felerősödése, mely ugyancsak erősen összefügg a társadalmi elvárásokkal, az olvasói igények kiszolgálásával. Abban a reményben kerülöm most ki ezeket a szövegeket, hogy máskor lesz majd alkalmam ezekről is beszélni.